

Иділ парған көрімнің модификаторларының тузалары: ТАСТА, КӨР, КИЛ.

Пастағлығ көрім

Иділ парған көрімнің модификаторларының тузалары: ТАСТА, КӨР, КИЛ

Таста модификаторның хоза тузалары

Таста модификатор, иділістің піріктіріс деепричастие формазына хозылып (-ып/-іп/-п), табырах, ікінчілебин иртіріл парған действиені таныхтапча: *Ікі чылға читіре иділбеен спортзалны пулар алты ла часха ит тастааннар (Л.Ч.).*

Піреде действиенің тоозыл парғанын, алай тоозыл парарын **таста** модификаторға хозылчатхан –**ыбыс** аффикс тыытча:

Ол туста, тізең, Володя Бутанаев парбах салаалығ килкім харағай хыринда өс парған табылгат төзінде чат салтыр, нима-де көр парча. Піреде ол пазын хыйын-хыйын тутхлапча. Анаң, арығли полбаста, холларынаң ээгін тайан тастабысхан (А.Султ.); Тогас ла көр, – теен ол. – Мин сині пир тастабызарбын, көзітчең нима көзідербін (Д.Чанк.); Харахтарын чадап асханда, көрзе – алған хаты орган хыринда өөн поэты тур тастабыстыр (К.Нерб.); Отыс частығ хоосчы Микеланджело көп кізі чыылысхан орында сабылығ Леонардо да Винчині сөклеп тастабысхан (А.Султ.).

Көр модификаторның хоза тузалары

Көр модификатор, иділістің піріктіріс деепричастиенің толдыра алай толдыра нимес формазына хозылып, действиені иртірерге сынап ла көрчеткенін таныхтапча: *хоостан көр, сегір көр, чоохтас көр, хаап көр.*

Ам сағын көреңер, сынап синің миллионнар ахча полған полза, хайдаг чуртас поларчых (И.Топ.); Че, тик нимес, арағаны ізерін тохтат көріңер (И.Топ.); Кір көрерчік, тирең ме ни зе суг... Син көр көрдек, Паскир харындас. (В.Коб.); Син миннең пөзіксің, Анчук харындас, син кір көрзең (В.Коб.).

Кил модификаторның хоза тузалары

Кил модификатор, иділістің піріктіріс деепричастиенің толдыра алай

толдыра нимес формагына хозылып, действиенің харах көзіне иртіп, тоозыл парған процессті таныхтапча: *Чүрегім кинетін не тагып килген (В.Шулб.); Андаг сілігні көріп, минің дее пазар көңнім көдіріл килген (А. Султ.); Көп чайаачы тогыстыг литераторларга литературада ла нимес, че чуртастар даа сидіктері тузында писатель, ученай, үзретчі Николай Георгиевич Доможаков хайди полызыг пир турчаа ілезінең көрін килче (А. Султ.); Күн иледе ізін килтір (И.Топ.); **Кинетін** кизек наңмыр чаап килген (Ф.Бурн.).*

Иділ парған көрімнің итірбинчеткен формагы

Ол ікі оңдайнаң пүтче:

1. Модификаторга итірбинчеткен форманың аффиксы **-ма (-ме, -ба, -бе, -па, -пе)** хозылып: *Син нога тузында наныбыснаазың? Пу тогысты пүүн ит салбазыңар, хыйыхтадарзар. Кізі чирінде агаа пір дее кізі полыс пирбеен. Тігі пала аңдарыл парбазың анда. Пу хыныг книганы нога садып албазың? Чип көрбезең, нименің татхынын хайдаң пілерзің. Син андар кинетін кіре түспезең, олар прай нимені чазырыбызарлар. Пістің бригадада тогызын тузында тоос салбааннаңар, сыйых чох халган. Прайзы тымыл парбаанда, мин чоогымны настабаспын. Ол нимені прай саринаң көріп албаанда, алба...*

Пу оңдайнаң пілдірілчеткен итірбинчеткен форма действиенің пір дее иділбеенін алай иділбезін таныхтапча. Пу форма түрк тіліне **-ма, -ме** хозымнары полызиинаң тілбестелче: *ит салбаан, сын парбаан, парыбыснаан.*

2. Өөн иділіске итірбинчеткен деепричастиенің аффиксі **-бин (-пин, -мин)** хозылып: *чоохтанминыбысхан, паспин салган, сыдабин салган, үзілбин халган, килбин салган, пілбин халган.*

Позырах тай, пазын чил төбін тудып, паза пазарга хынминыбысхан (И.К.). Паза андар чагын чөрбинібіскем (Л.Ч.). Ол парғаннаң Хандыр паза килбинібіскен (С.Ч.). Холларыбыс паза нимее түспинібіскен (Ф.Б.).

Иділ парған көрімнің пу оңдайнаң пілдіріл парған итірбинчеткен формагы таныхтапча: действие иртірілчеткен полған алай ба аның иртірілері

тимнелчеткен, че хайдаг-да сылтагнаң (ол сылтаг піреде чоохтагда көзиділче) действиени иртірері тохтадыл парча алай ба пір дее пасталбиныбысча.

Пу ондайнаң пүдірілген итірбинчеткен форма түрк тіліне піреде **-ma, -me** хозымнарнан тілбестелче, піреде пасха сөстернең тілбестелче:

паспин салған — *yazmadı (yazmayı bıraktı, yazmaktan vazgeçti)*

паспиныбысхан — *yazmaktan vazgeçti, yazmayı bıraktı*

паспин халған — *yazmaya yetişemedi*

чөрбинібіскен — *gitmeyi bıraktı*

хынминыбысхан / парарға хынминыбысхан — *(daha ileri) gitmek istemedi*

килбиңібіскен — *gelmekten vazgeçti*

килбиң салған

Иділ парған көрімдегі иділістерні итірбинчеткен формада турғысчатса, модификаторлар өнінде алыс парчалар **хал** паза **сал** модификаторларға, піреде — **пар**.

Көзидімге алза: *ал чөрібістір — албин халтыр, албин салтыр, албин партыр.*

Идін аларға — ипин халарға, итпин саларға, итпин парарға.

Кис парарға — киспин халарға, киспин саларға, киспин парарға.

Пастағлығ көрім

Пастағлығ көрім действиениң пастал ла парғанын таныхтапча. Пу көрімнің формазы, піріктіріс деепричастиениң толдыра (**-ып/-іп/-п**) алай толдыра нимес (**0**) формазына **сых** модификатор хозылып, пүтче: *Таң хазарыбысхандох, Тохчын тимнен сыххан (Н.Дом.); Сагдай Чобат хазындагы ыдырбанныг оох агастарзар паза халған, Сеерге соонаң наганын көстеп сыххан (Н.Дом.); «У, хара айна!» - өкпелен сыххан Аглонацах, Түрийнің хыймыран сыхханын истіп (Н.Дом.).Ктараның харахтары суглан сыххан (Ф.Бурн.); Че наңмыр чаар полза, Яман, пастагы тамчых теңдөк, ойлап сыхча (Н.Дом.); Постаы ууча апсаа үрееннең пеер нимее ле полза киртін сыхча*

(Ф.Бурн.); Түрчедең, че үр нимеске, ап-арыз, чарых турачаа істінде музыка истіл сыгадыр (К.Нерб.).

Пу көрімнің итірбинчеткен формадын өөн иділіске итірбинчеткен деепричастиенің **-бин (-пин, -мин)** аффикстерін хозып пүдірерге чарир. Козідімге алза:

*ылгап сыххан — ылга**бин** сыххан*

*тогын сыххан — тогын**мин** сыххан*

*чаап сыхты — чаг**бин** сыхты*

*үгрен сыгар — үгрен**мин** сыгар*

*азыран сыхты — азыран**мин** сыхты*

Ол ондайнаң, хакас тілінде прай үс көрім. Олар піди пүтчелер:

Иділбеен көрім	Иділ парған көрім	Пастағлығ көрім
а) иділістің төстігі (өөні)+о: пас – уаз, аларға — алмак	Иділістің төстігі (өөні)+- ЫП/-Ш алай - А/-Е + модификатор: <i>сал тўс</i>	Иділістің өөні (төстігі) + -ЫП, -Ш, -П +модификатор <i>сых</i>
б) төстік (өөні)+ одыр, тур, чөр: <i>тогынып одыр -</i> <i>çalışıyor</i> (чат) <i>парчат, узунчат,</i> <i>хыгырчат, сарнапчат,</i> <i>ойнапчат</i>	<i>нар хал</i> <i>ыс наста</i> <i>ал көр</i> <i>пир хон</i>	

Идер тоғыстар

1. Иділбеен көрімдегі иділістерні иділ парған көрімде турғызып, пирілген көзідім хоостыра пазыңар.

Көзідім: *тудын — тудын салган, тудын салды.*

Ада, тут, хомайла, пикте, тонан, пөк, оохта, өскір, тонандыр, махта, сайа, чар, ойлат, көрін, тоор.

2. Хығырыңар. Иділістерні таап, оларға килістіре сурығ турғызып, хайдағ көрімде турчатханын чоохтанар.

Олғаннар Хара суға читкенде, аннаң олтырыхсар кис парар киме чох пол парған: ағас индірчеңнер кимелерін ал чөрібістірлер. Олғаннар, ибзер хуруғ айланарға хынмин, салыцах идіп алып, кизерге чөптесчелер. Че аны идері оой полбаан. Часхыдағы тасхын туста чар тастынзар суға тастап салған төгелер анда-мында чатхлааннар. Салыцах идер үчүн, тізең, оларны, суғзар тоғылахтандырып алып, хости тартып, нименең-де палғирға кирек полған. Че пағ чох полған нооза.

Иди салыцах идер оңдай чох пол парғанда, постарынаң хада хармах апарған олғаннар палыхтап сыхханнар. Мишаның чайғы картузының істіндегі хыбында хазап салған хыллығ хармах парох полтыр. Ол, сымығас осхас сырғайах тоңар ағастаң хыйып алып, хылын ағаа палғабызып, хармахтап сыххан.

(Н. Тиников)

3. Хығырыңар. Иділістернің көрімін, тузын, санын паза сырайын көзидіңер.

Пазох чағдап килді 9 Май — Илбек Ада чааның Чиңіс күні. Пүөл ол күннең пеер 60 чыл тол парды.

Мин, азаамнаң тыып, азахха турғам, нинче пілчем позымны, пістің сөбіреде пу үлүкүн иң не аарлыға саналчаң. Кічігдең сығара, сағысха кирзе, минің улуғ харындас-пичелерім чыл сай пу үлүкүн алнында таласчаңнар: кемге амды теес түсче пабамның орден-медальларын тимнирге, чылтырада чысхлирға, пабамның көксіне сиберлеп хазирға! Пу аарлығ тоғысты идерінде

ноҕа-да теес улуғларға ла түсчең, а мағаа, иң не кічіглеріне, пабамның орденнерін көмес ле тутхлап аларға килісчең. Анзы мин прайзынаң кічіг полчатхан сылтаанда чи, ачырған турчаңмын ол туста.

(«Х а к а с ч и р і» газетадаң)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.
3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.